

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 330.15:556

Яков'юк В. А.

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ТРАНСКОРДОННИХ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

У статті досліджено сутність транскордонних водних ресурсів, їх значення та місце у структурі природних ресурсів. Узагальнено ознаки транскордонності водних ресурсів, обґрунтовано доцільність та запропоновано визначення терміна «транскордонні водні ресурси». Доведено важливість міждержавного співробітництва у сфері управління такими ресурсами для економічного і соціального розвитку прикордонних територій.

Ключові слова: природні ресурси, природні ресурси спільного використання, транскордонні природні ресурси, водні ресурси, міжнародні водотоки, транскордонні водні ресурси.

Постановка проблеми. Природні ресурси є одним із головних чинників та джерел соціально-економічного розвитку суспільства. Від їх запасів, якості та окремих техніко-економічних характеристик залежить господарська самодостатність країн та їх регіонів. Серед природних особливе місце посідають водні ресурси. Вода є найпоширенішим та водночас одним із найважливіших компонентів навколишнього природного середовища.

У силу біологічних та геофізичних особливостей значна частина цих ресурсів розміщується на кордонах або перебігає кордони суверенних держав, може переміщатися або інакше впливати на природні ресурси, які статично розташовані у межах національних територій. Водні ресурси є динамічними і належать до того виду ресурсу, який за своїми природними властивостями не може бути обмежений кордонами держав.

Сучасні світові інтеграційні процеси зумовлюють необхідність розвитку прикордонних регіонів та активізації транскордонної співпраці. Значна увага у цій сфері приділяється транскордонному природокористуванню й транскордонним природним ресурсам, які, зокрема, інколи бувають предметами спорів і конфліктних ситуацій, які виникають між країнами, що мають спільні кордони. Ключову роль у налагодженні ефективної міждержавної співпраці таких країн відіграють транскордонні води. Саме вони пов'язують між собою населення, що проживає по різні сторони кордонів, є важливими екосистемами і підґрунтям для надання економічних та соціальних послуг, а також створюють гідрологічні, соціальні й економічні взаємозалежності між країнами.

Чітке розуміння статусу і місця таких ресурсів сприятиме розширенню міжнародної співпраці як із погляду економічного й соціального розвитку, так і щодо ощадливого їх використання, збереження біорізноманіття, охорони навколишнього середовища, зміцнення й розвитку дружніх зв'язків між державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній літературі питанням транскордонних природних ресурсів приділено достатньої уваги. Зокрема, їхнє місце і роль досліджувалися у працях С. Дорогунцова, І. Дубовича, М. Мальваного, І. Ковальчук, В. Кухарик,

Ю. Малик, Н. Лісоцької, Л. Радчук, І. Скороход, М. Хвесика та ін. Значну увагу правовому визначенню статусу транскордонних природних ресурсів приділили Я. Броунлі, Н. Балущка, С. Виноградов, Л. Гіждіван, С. Головатий, В. Денисов, Ю. Колосов та ін.

Водночас доробок учених у дослідженні суті та значення саме транскордонних водних ресурсів (ТКВР) залишається незначним. Зокрема, транскордонні водні ресурси розглядаються у працях І. Дубовича, М. Мальваного, М. Михальчука, О. Ковальчука, А. Кулько, В. Кухарик, Ю. Малика, Н. Лісоцької лише з погляду об'єкта управління чи транскордонного співробітництва. Низкою дослідників вивчається міжнародно-правовий режим ТКВР, деякі дослідження стосуються виключно вивчення екологічних проблем або носять юридичний, а не економічний характер.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Визначення статусу ТКВР, як і транскордонних природних ресурсів, так і не набуло міжнародного юридичного значення. Недостатнім є опрацювання теоретичних засад управління такими ресурсами. Надмірне використання окремими країнами таких ресурсів без погодження з іншими сторонами транскордонного регіону створює загрози екологічній безпеці та міжнародно-відносинам, а тому питання ґрунтового опрацювання теоретичних засад і класифікації ТКВР потребує подальшого вивчення та надання рекомендацій законодавцям.

Мета статті полягає у дослідженні сутності ТКВР та їх значення, визначенні основних ознак «транскордонності», обґрунтуванні доцільності визначення терміна «транскордонні водні ресурси».

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науковій літературі надано багато визначень терміна «природні ресурси». В основу концепцій визначення цієї дефініції закладено компоненту природного утворення, яка використовується або може використовуватися для задоволення суспільних потреб. Однак при цьому не передбачається можливість використання як засобу для існування людського суспільства нових утворень, які виникли в результаті впливу чи за участі людини.

Тому на основі узагальнення досліджень науковців під природними ресурсами вбачається доцільним уважати природні компоненти та сили природи, створені в результаті еволюції природного середовища, у т. ч. за участю людей, що використовуються або можуть бути використані як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства, підвищення якості життя населення.

Вагомою складовою частиною невичерпних природних ресурсів є водні ресурси. Зважаючи на поширеність у природі та соціальне значення, вода серед природних ресурсів займає особливе місце. Як природний ресурс або властивості води застосовуються в усіх без винятку сферах народного господарства та боках життєдіяльності людини.

У сучасній науці та практиці під поняттям «водні ресурси» у найширшому тлумаченні розуміють усі води планети, тобто води поверхневого й підземного стоку, ґрунтові та підземні води, води гірських і полярних льодовиків, морські й океанічні води, атмосферні води та води штучних водних об'єктів.

За оцінкою В.І. Павлова, О.Ю. Лесика, у глобальному вимірі до водних ресурсів відносять придатні до використання запаси вод Світового океану та суходолу, підземних вод, ґрунтової вологи, льоду, снігового покриву та їх механічна або теплова енергія [1, с. 8–9].

Водночас для соціальних потреб та для матеріального виробництва у переважній більшості наукових досліджень під водними ресурсами розуміють частину природних запасів води, яка безпосередньо приймає участь або може приймати участь у суспільному виробництві чи відносінах.

Ст. 1 Водного кодексу України дано законодавче визначення поняття «водні ресурси»: це обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території. Усі води (водні об'єкти) на території України є водним фондом країни. До цього фонду належать:

- поверхневі води: природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об'єкти;
- підземні води та джерела;
- внутрішні морські води та територіальне море [2].

Водні ресурси характеризуються специфічними особливостями, що відрізняють їх від інших природних ресурсів. Усім видам запасів води притаманні висока динамічність і взаємозв'язок, що пояснюється об'єктивними процесами кругообігу води в природі, розміщенням її як на поверхні так і у підземних горизонтах. Завдяки таким властивостям існує можливість багаторазового і багатопільового використання певних обсягів водних ресурсів. При цьому певна частина користувачів використовують воду безповоротно, інші використовують не саму воду, а її властивості: енергію, поверхню, поживні речовини, що містяться в ній.

Ураховуючи виняткове значення водних ресурсів для життя суспільства, їх можна розглядати у вигляді системи, що обслуговує виробничу і соціальну сфери суспільної діяльності.

Головна функція водних ресурсів як виробничої інфраструктури полягає у забезпеченні безперервності обороту всіх форм і частин суспільного продукту, охоплюючи всі стадії – від стадії виробництва до споживання, сприянні нормальному функціонуванню суб'єктів виробничої сфери.

Функціональне призначення водних ресурсів як соціальної інфраструктури пов'язане зі ство-

ренням соціальних умов для життєдіяльності людей у результаті задоволення потреб у воді з метою підвищення рівня життя. Як соціальна інфраструктура водні ресурси непрямим чином впливають на процес матеріального виробництва, створюють важливі умови для розширеного відтворення, зростання продуктивності праці.

Незважаючи на відновлюваність, водні ресурси надзвичайно чутливі до зовнішніх впливів, мають визначальний характер для практично всіх екосистем. В умовах економічного зростання неможливість заміни водних ресурсів іншими природними ресурсами призводить до збільшення попиту та інтенсифікації використання водних об'єктів.

Таким чином, водні ресурси є важливим чинником економічного розвитку, забезпечують існування людей, а також життєві потреби тваринного і рослинного світу.

Зважаючи на економічне та соціальне значення, світова наука передбачає класифікацію природних ресурсів за різними ознаками та критеріями, у тому числі за природними компонентами, географічним розташуванням та територіальною належністю.

За географічним розташуванням природні ресурси можуть знаходитися як у межах однієї національної території, так і декількох держав. Велика кількість природних ресурсів розподіляється, перетинає або визначає кордони між кількома державами, виключаючи суверенітет інших держав, на території яких такі природні ресурси не знаходяться або не перебувають. У дослідженнях науковці їх визначають синонімами «міжнародні», «спільні», «розділені», «транскордонні». Зважаючи на розвинуте сучасне міжнародне право та міжнародне співробітництво, особливо що стосується взаємин прикордонних територій різних країн, означення терміна «транскордонний природний ресурс» убачається таким, що найбільш точно виражає географічну особливість природних ресурсів, які перетинають кордони, а не постійно розміщуються на території декількох держав.

Транскордонні природні ресурси знаходяться на території держав і становлять частину їхнього географічного середовища. Держави володіють правами з експлуатації транскордонних природних ресурсів у силу свого суверенітету над власною територією.

У зв'язку з таким статусом існує низка поглядів щодо юридичних прав та прав власності на такі ресурси. Зокрема, окремі дослідники притримуються поглядів так званої Доктрини Хармона, якою передбачається визнання виняткового права без урахування потреб інших держав на ту частину природного ресурсу, який розташований у межах національної території.

Однак у світовій науці та практиці переважає думка щодо компромісного міжнародно-правового режиму у відношенні транскордонних природних ресурсів.

Так, П. Бірні та А. Бойл вважають ці ресурси такими, що «представляють проміжну категорію» (англ. – an intermediate category), оскільки вони одночасно не є спільною власністю всіх держав, але й не підпадають під винятковий контроль однієї держави. При цьому держави не можуть діяти, не беручи до уваги міжнародні аспекти діяльності щодо таких ресурсів [3, с. 139].

Аналогічно М.Ю. Безденежна вважає, що природні ресурси можуть вважатися сумісними «тією мірою, поки використання їх однією державою впливає на їх використання іншою державою» [4, с. 79].

Узагальнивши, вважаємо, що транскордонні природні ресурси мають статус єдиного, нероздільного природного ресурсу, які перебувають у фактичній спільній власності двох і більше держав, на території яких ці ресурси розміщені, розпорядження такими ресурсами не може бути обмежене інтересами однієї чи декількох країн, а повинно враховувати інтереси всіх суміжних держав.

Особливу категорію транскордонних природних ресурсів становлять ТКВР. Саме водні об'єкти найбільш повно містять у своєму географічному розміщенні ознаки транскордонності.

У науковій літературі досить часто ототожуються поняття міжнародних та транскордонних водних ресурсів (водних об'єктів). Основним критерієм їх віднесення до таких категорій є відношення до більше ніж однієї держави.

Під час визначення поняття міжнародних водних ресурсів чи об'єктів низка науковців, як зазначає Н. Балущка, за критерій неодмінно брала як міжнародний режим ресурсів, тобто права та обов'язки держав, на території яких вони розміщені, стосовно їх використання та охорони, так і певні географічні чинники або особливості цих ресурсів, у тому числі щодо протікання водотоків стосовно державних кордонів та території держави [5, с. 77].

При цьому визначальним аспектом під час визначення терміна «міжнародні водні ресурси (об'єкти)» виділяються особливості міжнародно-правових відносин між державами у вигляді їхніх взаємних прав та обов'язків, що пов'язано з розміщенням на їх території цих водних ресурсів (об'єктів). Тобто питання використання та охорони державою на своїй території водних ресурсів, які розміщені також на території інших держав, набувають міжнародного значення.

Отже, віднесення водних ресурсів до категорії міжнародних базується на їх міжнародному значенні та міжнародному режимі, який формують права та обов'язки держав їх басейну. Причиною вживання поняття міжнародних водних ресурсів є прагнення зробити наголос на їх міжнародному значенні, а також необхідності міжнародно-правового регулювання питань щодо їх використання та охорони.

Водночас відносини з питань використання та охорони водних ресурсів регулюються, головним чином, національними законодавствами країн та міждержавними угодами. Спеціальних міжнародно-правових норм, які були б обов'язковими для виконання у цій сфері, не існує, тому це є ще однією ознакою, яка зумовлює застосовувати для водних ресурсів, у тому числі для басейнів поверхневих і підземних вод, які географічно розташовані у межах більше ніж однієї держави, термін «транскордонні», який, своєю чергою, вказує на їх особливий правовий режим. За своєю природою водні ресурси є нероздільними, єдиними, виокремити у статичному вигляді частку певної держави у таких транскордонних ресурсах неможливо.

Основою є положення міжнародного права та доктрині невід'ємного суверенітету держави над своїми природними ресурсами, Л.Ю. Гіждіван вважає, що транскордонний природний ресурс – це єдиний природний ресурс, місцезнаходження якого охоплює території з різними національними або міжнародними правовими режимами двох або декількох держав, відповідальних за його раціональне використання й збереження. До транскордонних природних ресурсів він також відносить і транскордонні водні об'єкти [5, с. 578].

Риси «транскордонності» чітко визначені Конвенцією з охорони й використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (Гельсінкі, 17 березня 1992 р.), де «транскордонними водами» вважаються «...будь-які поверхневі або підземні води, які визначають, перетинають кордони між двома і більше державами або розміщені в таких кордонах...» (ст. 1 Конвенції) [7].

Тобто ознаками «транскордонності» є:

- перетин кордонів двох і більше держав;
- розміщення в межах кордонів двох і більше держав;
- визначення кордонів між двома і більше державами (у тому числі якщо по водному об'єкту чи по його ділянці проходить кордон між двома і більше державами).

Вдало характерні риси «транскордонності» природних ресурсів сформульовані В.В. Кухарик:

- доступ до одного і того самого ресурсу двох або більше держав;
- діяльність однієї країни впливає на здатність іншої використовувати цей ресурс;
- водночас використання таких ресурсів однією країною може зменшити його кількість, якість і доступність в іншій країні [8, с. 20].

Отже, «транскордонність» водних об'єктів пов'язується з їх розміщенням стосовно державних кордонів двох і більше держав. Для того щоб водний об'єкт можна було назвати транскордонним, достатньо хоча б одного з наведених елементів. Однак зазвичай природне розміщення водотоків часто є поєднанням кількох із наведених елементів.

Зважаючи на викладене, ознаки «транскордонності» водних ресурсів пропонується вважати такими (рис. 1).

Оцінка водозабезпеченості країн значною мірою залежить від водного стоку, який формується у межах їхніх національних територій. Аналіз відсотку обсягу поновлюваних водних ресурсів, що надходять у країну з території сусідніх держав, від загального обсягу запасу водних ресурсів країни свідчить, що окремі держави залежні від стану та регулювання використання ТКВР. Так, низка країн понад 90% водних ресурсів отримують із-за меж власних держав, тобто залежні від міждержавних відносин із сусідніми країнами щодо регулювання стоку води в транскордонних водних басейнах. Зокрема, найбільш залежними від надходження водних ресурсів із території країн-сусідів є Кувейт (100%), Туркменістан (97,1%), Єгипет (96,9%), Мавританія (96,5%), Угорщина (94,2%), Молдова (91,4%), Бангладеш (91,3%), Нігер (89,6%), Нідерланди (87,9%) [8].

Викладене свідчить, що для транскордонних водотоків у міжнародних (міждержавних) стосунках, у т. ч. з огляду на необхідність розширення транскордонного співробітництва, наряду з географічними ознаками велике значення мають питання спільного, узгодженого управління водними ресурсами, а саме їх раціональне використання, охорона та відтворення, регулювання стоку.

Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер, яка є одним з основних міжнародних актів у цій сфері, визначає добровільні зобов'язання країн щодо вжиття необхідних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню вод, раціональне управління водними ресурсами, забезпечення їх збереження та відновлення екосистем. Більш конкретно деталізуються положення щодо управлінської діяль-

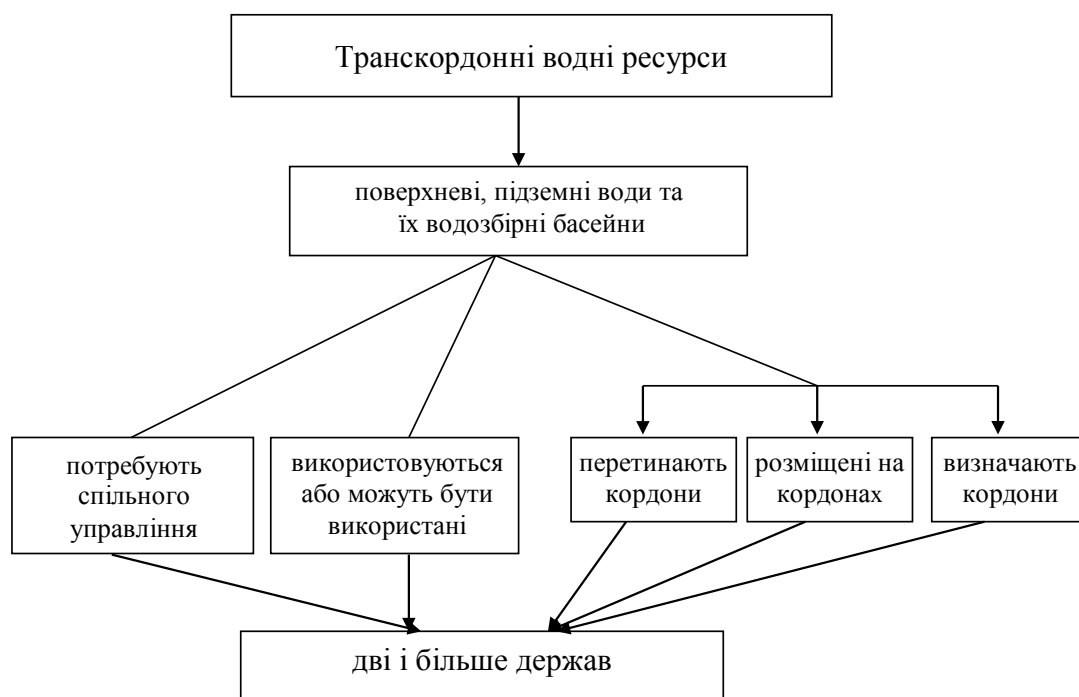

Рис. 1. Ознаки «транскордонності» водних ресурсів

Джерело: складено автором

ності країн, які належать до транскордонних водних басейнів.

Узагальнюючи дослідження, пропонуємо таке визначення поняття «транскордонні водні ресурси»: це поверхневі, підземні та морські води, які визначають, перетинають або розміщені на кордонах двох або більше сусідніх країн, використовуються або можуть бути використані суміжними державами спільно як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних і духовних суспільних потреб, потребують проведення спільних заходів щодо запобігання забрудненню вод, раціонального управління, збереження та відновлення екосистем.

Висновки. Транскордонні водні ресурси відрізняються від водних ресурсів, розташованих у межах єдиних національних територій. Основними ознаками їх відмінності є «транскордонність», тобто розміщення на території

двох або більше сусідніх держав, своєрідний міжнародно-правовий статус. На ці ресурси не поширюється суверенітет будь-якої держави. Зважаючи на географічне розташування, міжнародно-правовий статус для означення водних ресурсів, які визначають, перетинають або розміщені на кордонах декількох сусідніх країн, у практичній діяльності доцільно використовувати термін «транскордонні водні ресурси». Налагодження тісного міжнародного співробітництва щодо управління ресурсами транскордонних водних басейнів сприятиме економічному і соціальному розвитку сусідніх країн та їх прикордонних регіонів, екологічній безпеці екосистем, знижуватиме загрозу можливих міждержавних конфліктів. У подальшому вважаємо за необхідне дослідити організаційно-економічні засади управління транскордонними водними ресурсами.

Список використаних джерел:

1. Економіка водокористування : навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни / В.І. Павлов та ін. Рівне : НУВГП, 2014. 247 с.
2. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.
3. Birnie P., Boyle A. *International Law and the Environment*. Oxford: Oxford University Press, 2002. URL : <https://ru.scribd.com/doc/238356647/Birnie-and-Boyle-2009-International-Law-and-the-Environment> (дата звернення: 25.02.2019).
4. Безденежна М.Ю. До питання про поняття «природні ресурси спільного використання». *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2012. № 2. Ч. 1. С. 79–84.
5. Балущка Н. Правовий аспект поняття транскордонної річки. *Аналітичні матеріали. Коментарі. Судова практика*. 2005. № 4. С. 76–79.
6. Гідживан Л.Ю. Про статус транскордонних природних ресурсів. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 578–582.
7. Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер, м. Хельсінкі, 17 березня 1992 р. : Закон України «Про приєднання України до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 01 липня 1999 р. № 801-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 34. Ст. 282.
8. Кухарик В.В. Механізми управління транскордонними природними ресурсами : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.06. Луцьк, 2015. 216 с.
9. Priroda.SU, 2019. URL : <http://www.priroda.su/item/1319> (дата звернення: 01.03.2019).

Яковюк В. А.

Восточноевропейский национальный университет
имени Леси Украинки

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ТРАНСКОРДОННЫХ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Резюме

В статье исследованы сущность трансграничных водных ресурсов, их значение и место в структуре природных ресурсов. Обобщены признаки трансграничности водных ресурсов, обоснована целесообразность и предложено определение термина «трансграничные водные ресурсы». Доказана важность межгосударственного сотрудничества в сфере управления такими ресурсами для экономического и социального развития приграничных территорий.

Ключевые слова: природные ресурсы, природные ресурсы совместного использования, трансграничные природные ресурсы, водные ресурсы, международные водотоки, трансграничные водные ресурсы.

Yakovyuk V. A.

Lesia Ukrainka Eastern European National University

ECONOMIC ESSENCE OF TRANSBOUNDARY WATER RESOURCES

Summary

The article explores the essence of transboundary water resources, their significance and place in the structure of natural resources. The signs of transboundary water resources are generalized, expediency is justified and the definition of the term "transboundary water resources" is proposed. The importance of interstate cooperation in the management of such resources for the economic and social development of the border areas has been proved.

Keywords: natural resources, natural resources of common use, transboundary natural resources, water resources, international watercourses, transboundary water resources.